

ÇËSHTJA E
TRASHËGIMISË KULTURORE SERBE NË KOSOVË
NË KONTEKSTIN E 'FINALES SË MADHE'
EVENTUALE NDËRMJET
KOSOVËS DHE SERBISË

Tetor 2019

Mbështetur nga:

Norwegian Embassy

Sheshi Nënë Terezë, Hyrja I · 59A · Nr. 10
Prishtinë, 10000
Republika e Kosovës
T/F: +383 38 746 206
E-mail: ridea.institute@gmail.com
Website: www.ridea-ks.org

STUDIM MBI:

ÇËSHTJEN E TRASHËGIMISË KULTURORE SERBE NË KOSOVË NË KONTEKsin E 'FINALES SË MADHE' EVENTUALE NDËRMJET KOSOVËS DHE SERBISË

Tetor 2019

STUDIM MBI:
ÇËSH TJEN E TRASHËGIMISË KULTURORE SERBE NË KOSOVË NË
KONTEK SIN E ‘FINALES SË MADHE’ EVENTUALE NDËRMJET
KOSOVËS DHE SERBISË

Ky studim u mbështet nga:

Norwegian Embassy

Deklaratë mohimi: Pikëpamjet dhe analiza në këtë raport janë vetëm të RIDEA-s dhe nuk pasqyrojnë pikëpamjet e donatorit.

Autor: Instituti Kërkimor për Çështje Evropiane dhe të Zhvillimit (RIDEA)

Tetor 2019

Përmbajtja

Shkurtesat.....	i
Hyrje.....	1
Trashëgimia fetare dhe kulturore serbe në Kosovë.....	1
Trashëgimia Fetare dhe Kulturore Serbe në sistemin legjislativ të Kosovës	3
Përfundimi i legjislacionit të pavarësisë së mbikëqyrur.....	5
Ripërtëritja e premtimit të qeverisë në lidhje me TFKS.....	7
Legjislacioni në pritje që prekin TFKS.....	8
Këshilli i Zbatimit dhe Monitorimit (KZM).....	10
Çështjet e Trashëgimisë Fetare dhe Kulturore Serbe (TFKS)	13
Menaxhimi i TFKS në Kosovë	13
Rindërtimi i 34 monumenteve TFKS të dëmtuara në trazirat e marsit 2004.....	13
Çështjet e sundimit të ligjit në lidhje me Kishën Ortodokse Serbe	14
Çështja e tokës në Deçan	15
Kisha e Krishtit Shpëtimtar në Qendrën e Prishtinës	16
Kisha e Shën Nikollës në kuadër të Manastirit të Arkangjeleve të Shenjta afër Prizrenit.....	18
Përfundime dhe rekomandime.....	19
Trashëgimia fetare dhe kulturore serbe dhe marrëveshja ligjërish obligative ndërmjet Kosovës dhe Serbisë.....	20

Shkurtesat

BE	Bashkimi Evropian
DHPGJZS	Dhoma e Posaçme e Gjykatës Supreme
IKMM	Instituti i Kosovës për Mbrojtjen e Monumenteve
KKTK	Këshilli i Kosovës për Trashëgiminë Kulturore
KOS	Kisha Ortodokse Serbe
KZR	Komisioni për Zbatimin e Rindërtimit
KZM	Këshilli i Zbatimit dhe Monitorimit
MKRS	Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sportit
MMPH	Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor
NSH	Ndërmarrje Shoqërore
OSBE	Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë
PGJZS	Propozimi Gjithëpërfshirës për Zgjidhjen e Statusit të Kosovës
TFKS	Trashëgimia Fetare dhe Kulturore Serbe
TK	Trashëgimia Kulturore
UNESCO	Organizata për Edukim, Shkencë dhe Kulturë e Kombeve të Bashkuara
ZVM	Zonat e Veçanta të Mbrojtura

Hyrje

1. Trashëgimia kulturore e një vendi është produkt i të gjithë popujve që kanë banuar në atë tokë prej kohës parahistorike tek kohët moderne dhe prandaj, si rregull, është e ndryshueshme dhe e larmishme, duke reflektuar karakterin etnik të krijuesve të saj. Trashëgimia kulturore e Kosovës nuk bën përjashtim nga ky rregull: përmbajtja e saj reflekton historinë e gjatë të vendit, që daton prej kohërave parahistorike dhe që shtrihet – përmes antikitetit, kohës Ilire dhe Romake, Mesjetës, përfshirë periudhën Bizantine dhe Serbe, e ndjekur nga Perandoria Osmane – tek kohërat moderne dhe në epokën tonë.
2. Ky punim/studim trajton trashëgiminë fetare dhe kulturore serbe (tani e tutje, TFKS) në Kosovë dhe si mund të trajtohet kjo në kontekstin e një marrëveshjeje eventuale ndërmjet Kosovës dhe Serbisë për normalizimin e marrëdhënieve të tyre. Ky studim mund të shërbejë si udhërrëfyes për lidhjen e çështjeve komplekse dhe të ndjeshme të cilat janë evokuar me titull dhe që përbëjnë një komponent të rëndësishëm të realitetit të sotshëm të Kosovës. Çështjet e përmendura këtu shqyrtohen nga perspektiva e rolit që ato luajnë në marrëdhëniet e Kosovës si shtet me një segment të rëndësishëm të qytetarëve të vet (kosovarët serbë) dhe me fqinjët e saj (Republikën e Serbisë) si dhe me rolin që ato pritet të luajnë në një marrëveshje eventuale përfundimtare të njohjes reciproke me këtë të fundit. Qëllimi është të paraqitet një pasqyrë e gjerë e çështjeve, pa u shmangur nga veçimi i rasteve specifike kur kërkohet për hir të qartësisë.

Trashëgimia fetare dhe kulturore serbe në Kosovë

3. Të jashtëzakonshme në mesin e monumenteve të trashëgimisë kulturore në Kosovë janë padyshim ato që i përkasin Kishës Ortodokse Serbe (tani e tutje: KOS); deri më tani ato janë e vetmja trashëgimi kulturore në Kosovë e përfaqësuar në Listën e Trashëgimisë Botërore të UNESCO-s. Katër monumentet e përfshira në këtë listë

janë: manastiri i Deçanit në Deçan, Patriarkana e Pejës në Pejë, manastiri i Graçanicës afër Prishtinës dhe kisha Bogorodica Ljeviska në Prizren.

4. Përtej vlerës së saj estetike të njohur botërisht, një faktor shtesë që i jep rëndësi të jashtëzakonshme trashëgimisë fetare dhe kulturore serbe është rëndësia që ka për kombin serb, një komb që e sheh religjionin, do të thotë Kishën Ortodokse Serbe, si përbërës të domosdoshëm të identitetit të saj. Komuniteti ndërkombëtar, duke përfshirë në veçanti ato vende perëndimore që e kuptuan se zgjidhja e çështjes së Kosovës duhet të bazohet në krijimin e një shteti të pavarur, duke e ditur në të njëjtën kohë nevojën për të garantuar mbrojtje të plotë të TFKS në shtetin e ri, që do të ishte me shumicë shqiptare. Një faktor tjetër që e informoi qëndrimin e bashkësisë ndërkombëtare ndaj TFKS, ishte fakti se monumentet dhe vendet serbe në Kosovë (kisha dhe manastire) u bënë objektiva kryesore të shpërthimit tronditës të dhunës dhe shkatërrimit në mars të vitit 2004. Për ta përmbledhur, vlera estetike, rëndësia për identitetin serb dhe cenueshmëria e TFKS në Kosovë e udhëhoqën bashkësinë ndërkombëtare për t'i dhënë asaj një status të veçantë brenda shtetit të ri të Kosovës. Nuk do të ishte një ekzagjerim të thuhet se midis fuqive perëndimore që janë mbështetësit më të fuqishëm të Kosovës mbrojtja e TFKS gëzon të njëjtën masë mbështetëse si mbrojtja dhe forcimi i shtetësisë së Kosovës.
5. Fakti që monumentet e TFKS-së nuk janë muze relike/gërmadha, por vende të gjalla të adhurimit, të cilat janë të banuara nga bashkësi fetare që gëzojnë shërbime fetare në baza ditore dhe tërheqin një numër të madh vizitorësh nga e gjithë bota, ka kontribuar në zgjerimin e konceptit të Trashëgimisë Fetare dhe Kulturore Serbe për të përfshirë praninë e KOS në Kosovë në të gjitha aspektet e saj, pozicionin e saj në kuadrin ligjor të vendit, si dhe në shoqëri. Pozita e KOS-it në Kosovë, sot mund të shihet nga dy kënde: njëra lidhet me të drejtat dhe privilegjet e saj si pronare dhe drejtuese e TFKS-së dhe arrin atë që mund të quhet status i veçantë; aspekti tjetër mbulon një sërë problemesh me të cilat ballafaqohet Kisha si një entitet shoqëror, kryesisht në çështjet e pronës, dhe si e tillë i takon sferës së sundimit të ligjit, i cili vlen për të gjithë qytetarët pa përjashtim.

6. Statusi i TFKS në Kosovë sot bazohet, natyrisht, në dispozitat e vendosura në Propozimin Gjithëpërfshirës për Zgjidhjen e Statusit të Kosovës¹ (tani e tutje, PGJZS), i njohur edhe si Plani i Ahtisaarit, veçanërisht në Shtojcën V, dispozita të cilat qeveria e Kosovës u zotua solemnisht, në ditën e pavarësisë së saj, që do t'i përmbushë dhe zbatoj plotësisht, një zotim i shkruar në tekstin më të shenjtë të kombit, deklaratën e pavarësisë. Kështu, angazhimi për të respektuar dhe mbrojtur TFKS në territorin e saj duhet të konsiderohet me të drejtë si një nga parimet e shtetit të Kosovës.

Trashëgimia Fetare dhe Kulturore Serbe në sistemin legjislativ të Kosovës

7. Deri në fund të mbikëqyrjes ndërkombëtare të pavarësisë së Kosovës, në shtator të vitit 2012, dispozitat e PGJZS-së që garantojnë mbrojtjen e plotë të TFKS-së në Kosovë ishin drejtpërdrejt të zbatueshme në kuadër të sistemit ligjor të Kosovës në pajtim me Kushtetutën e vitit 2008, neni. 143.3 prej të cilit deklarohet se "Kushtetuta, ligjet dhe aktet e tjera juridike të Republikës së Kosovës do të interpretohen në përputhje me Propozimin Gjithëpërfshirës për Zgjidhjen e Statusit të Kosovës të datës 26 mars 2007. Nëse ka mospërputhje ndërmjet dispozitave të kushtetutës, ligjeve ose akteve të tjera juridike të Republikës së Kosovës dhe dispozitave të kësaj Marrëveshjeje, kjo e fundit do të mbizotërojë."²
8. Disa nga dispozitat e PGJZS-së u transferuan në kornizën ligjore të Kosovës përpara përfundimit të mbikëqyrjes. Ndër ligjet që rrjedhin nga PGJZS-ja dhe të miratuara

¹ Kuvendi i i Republikës së Kosovës (2007), 'Propozimi Gjithëpërfshirës për Marrëveshjen për Statusin e Kosovës', fq. 37-42. Në dispozicion në: <http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/Propozim%20per%20Statusin%20e%20Kosoves.pdf> [Qasur më: 14 tetor 2019].

² Kuvendi i Republikës së Kosovës (2008), 'Kushtetuta e Republikës së Kosovës - neni 143.3'. Në dispozicion në: <http://kryeministri-ks.net/wp-content/uploads/2018/03/Kushtetuta.e.Republikes.se..Kosoves-2.pdf> [Qasur më: 14 tetor 2019].

gjatë asaj kohe janë tre ligjet që i referohen TFKS, ligji **“Për Zonat e Veçanta të Mbrojtura”** i miratuar në vitin 2008, ligji **“Për Qendrën Historike të Prizrenit”** dhe ligji **“Mbi Fshatin e Hoçës së Madhe /Velika Hoca”**.

9. Këto ligje kanë për qëllim të zbatojnë dispozitat e PGJZS-së në lidhje me të cilat do të sigurohet mbrojtje e veçantë për disa monumente dhe vende të caktuara të TFKS (të cilat janë të radhitura në mënyrë gjithëpërfshirëse) nëpërmjet krijimit të zonave të mbrojtura rreth tyre, kjo me qëllim të sigurimit të ekzistencës paqësore dhe mbrojtjes së vendeve në fjalë, duke ruajtur mjedisin e tyre historik, kulturor dhe natyror, përfshirë mënyrën e jetesës monastike të klerit, duke parandaluar ndonjë zhvillim negativ përreth tyre, duke siguruar kushte më të mira të mundshme për një zhvillim harmonik dhe të qëndrueshëm të komuniteteve që banojnë në zonat që rrethojnë vende të tilla. Zonat e Veçanta të Mbrojtura (ZVM) përbëjnë barazpeshën ideale ndërmjet dy konsideratave po aq të rëndësishme, mbrojtja e TFKS-së brenda sistemit ligjor të Kosovës dhe integritetit territorial të vendit (këto të fundit do të ishin kompromentuar nëse do të ishte preferuar një regjim ekstraterritorial si zgjidhje që me siguri do të shkaktonte më shumë probleme sesa do të kishte për qëllim zgjidhjen). Termi **“zonë e veçantë e mbrojtur”** zbatohet vetëm për monumentet e TFKS, ndërsa **“zona mbrojtëse”** përdoret në rastin e monumenteve të tjera kulturore në Kosovë.
10. Ligji për ZVM përcakton parimet që rregullojnë zonat e veçanta mbrojtëse dhe përcakton në mënyrë gjithëpërfshirëse rregullat e zbatueshme brenda këtyre zonave, përkatësisht që, pa cenuar pronësinë e pronës brenda tyre, disa veprimtari të reja janë të ndaluara dhe aktivitete të tjera janë të kufizuara (duke qenë subjekt i pëlqimit të KOS).³ Lista e plotë gjithëpërfshirëse e të dy llojeve të ndryshme të aktiviteteve përfshihet në tekstin e ligjit.
11. Ligji për ZVM-të u thirr në një rast të njohur si rruga e Deçanit, i cili ka fituar famë gjatë viteve të fundit, veçanërisht vitin e kaluar, kur krijoi tensione të mëdha në mes

³Kuvendi i Republikës së Kosovës (2008), ‘Ligji nr. 03/L-039 Për Zonat e Veçanta të Mbrojtura’. Në dispozicion në: <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2529> [Qasur më: 14 tetor 2019].

të manastirit të Deçanit dhe qeverisë. Ndikimi i ligjit në mënyrën e evoluimit të rasti ka shfaqur disa nga pikat e forta dhe disa nga dobësitë e sistemit ligjor dhe mekanizmave të zbatimit, prandaj ia vlen të përmendet. Rasti ka të bëjë me planet e qeverisë për të ndërtuar një rrugë tranziti nga Deçani në Plavë, në Mal të Zi, dhe planet e tanishme kalojnë rrugën nëpër manastirin e Deçanit ZVM. Rruga e planifikuar, rreth 35 km e gjatë, do të përfshinte një rrugë ekzistuese rurale prej 4,5 km që kalonte drejt para portës kryesore të manastirit dhe do ta shndërronte atë në një rrugë tranzit, ndërshtetërore duke zgjeruar, asfaltuar dhe zgjatuar përmes grykës dhe maleve deri në Mal të Zi. Ligji i ZVM-së (neni 5) përcakton qartë “ndërtimin e rrugëve tranzitore në zonat rurale” në mesin e veprimtarive të ndaluara brenda ZVM-ve. Në fakt, në vitin 2014 kryeministri i atëhershëm, kryesoi diskutimin në Deçan gjatë një ceremonie zyrtare për inaugurimin e ndërtimit të rrugës që do të anashkalonte ZVM të manastirit. Punimet janë ndaluar në fund të verës dhe çështja është akoma pezull.

12. Ligji për qendrën historike të Prizrenit (04 / L-066) krijon një zonë të mbrojtur, e cila përfshin pjesë ortodokse serbe, osmane, katolike, vernakulare dhe vende të tjera me rëndësi historike dhe kulturore.⁴ Ligji mbi Hoçën e Madhe (04 / L-062) i jep fshatit, një enklavë serbe në komunën e Rahovecit që përfshinë një numër të madh kishash mesjetare, dhe u jep të drejtën për të ushtruar autoritet të kufizuar mbi aktivitetet në zonat e mbrojtura dhe promovimit të TFKS dhe planifikimit rural, në konsultim me komunën.⁵

Përfundimi i legjislacionit të pavarësisë së mbikëqyrur

13. Përveç ligjeve të ZVM-së, pjesa tjetër e dispozitave të PGJZS-së - ose, për të qenë të saktë shumica e tyre, me disa lëshime që ishin të vogla-u inkorporuan në kornizën ligjore të Kosovës pas përfundimit të mbikëqyrjes ndërkombëtare të pavarësisë. Më

⁴ Kuvendi i Republikës së Kosovës (2012), ‘Ligji Nr. 04/L-066 Për Qendrën Historike të Prizrenit’. Në dispozicion në: <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2836> [Qasur më:14 tetor 2019].

⁵ Kuvendi I Republikës së Kosovës (2012), ‘Ligji Nr. 04 / L-062 Për Hoçën e Madhe’. Në dispozicion në: <http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/ligjet/Law%20on%20the%20Village%20of%20Hoce%20e%20madhe.pdf> [Qasur më: 14 tetor 2019].

pas, u vendos që do të ishte më mirë dhe më praktike të mblidheshin të gjitha dispozitat në një pjesë të legjislacionit e jo të ndryshoheshin ligjet e prekura veçmas. Qëllimi i procedimit në këtë mënyrë ishte ruajtja e integritetit të pakos dhe dhënies së sigurisë se disa dispozita nuk mund të hiqen. Kështu **“Ligji për ndryshimin dhe plotësimin e ligjeve lidhur me përfundimin e mbikëqyrjes ndërkombëtare të pavarësisë”** (2012/04-L-115), i njohur edhe si “Ligji ESI”, është miratuar më 31.08.2012 dhe është shpallur më 04.09.2012.⁶

14.Me qëllim që të drejtat e PGJZS dhe privilegjet e KOS dhe TFKS të jenë të inkorporuara dhe të mbrojtura në mënyrë adekuate, janë miratuar edhe dy lloje amendamentesh:

(a) Një ndryshim në kushtetutë ka vendosur një prag më të lartë për të ndryshuar/shfuqizuar/miratuar **ligje të interesit jetik/vital**.⁷ Neni 81 i kushtetutës kërkon që ligjet që hyjnë në kategori të caktuara të numërueshme konsiderohen të jenë të ‘interesit jetik’ dhe i nënshtrohen një kërkesë më të rreptë të votimit për të ndryshuar ose shfuqizuar. Para ESI, kërkesa ishte shumicë e dyfishtë (të gjithë deputetët/deputetë që përfaqësojnë komunitetet jo-shumicë) e deputetëve të Kuvendit të pranishëm dhe që votojnë. Tani pas ndryshimit të kushtetutës, një shumicë e dyfishtë e të gjithë deputetëve (jo vetëm e atyre të pranishëm dhe votues) kërkohet që të ndryshohet një ligj i interesit jetik.

(b) Ligji për Zonat e Veçanta të Mbrojtura tani konsiderohet si ligj me interes jetik/vital. Ligjet për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore dhe ligjet për lirinë fetare ose për marrëveshjet me bashkësitë fetare veçse konsideroheshin të jenë të “interesit jetik”. Si pjesë e pakos ESI, ligjet për zonat e veçanta mbrojtëse, të cilat në përgjithësi konsiderohen si ligje të planifikimit

⁶ Kuvendi i Republikës së Kosovës (2012), ‘Ligji Nr. 2012/04-L-115 Për Ndryshimin dhe Plotësimin e Ligjeve lidhur me Përfundimin e Mbikëqyrjes Ndërkombëtare të Pavarësisë’. Në dispozicion në: <http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/ligjet/Law%2004-L-115.pdf> [Qasur më: 14 tetor 2019].

⁷ Kuvendi i Republikës së Kosovës (2008), ‘Kushtetuta e Republikës së Kosovës - Neni 81’. Në dispozicion në: <http://kryeministri-ks.net/wp-content/uploads/2018/03/Kushtetuta.e.Republikes.e.Kosoves-2.pdf> [Qasur më: 14 tetor 2019].

hapësinor në krahasim me ligjet për trashëgiminë kulturore, janë shtuar gjithashtu si të “interesit jetik”. Është ndjerë se ishte e rëndësishme që përfshirja e tyre të ishte e qartë për të siguruar që ato nuk mund të ndryshoheshin mbi ndonjë teknikalitet.

Ripërtëritja e premtimit të qeverisë në lidhje me TFKS

15. Disa vite pas shpalljes së pavarësisë dhe premtimit solemn për implementimin e plotë të dispozitave të Ahtisaarit, qeveria përsëriti të njëjtin premtim në rrethana që çuan në atë që shumë vëzhgues e konsiderojnë si pengesën më të madhe në histori të vendit, d.m.th., gjatë fushatës për anëtarësim në UNESCO. Këtë herë premtimi mori formën zyrtare në një **“Letër e Institucioneve të Kosovës”**⁸ drejtuar shteteve anëtare të UNESCOs, me datë 7 tetor 2015, dhe u nënshkrua nga Presidenti i Republikës, Kryeministri, Kryetari i Kuvendit, dhe Ministri i Jashtëm. Fakti mbetet që TFKS ishte çështja kryesore e asaj që doli të ishte konfrontimi i parë i drejtpërdrejt i Kosovës me Serbinë në arenën ndërkombëtare. Kjo duhet të shërbejë si një paralajmërim dhe një rrëfim (tregim) paralajmërues, pasi që Kosova dhe Serbia po përgatiten të përballen me njëra-tjetrën në tryezën e bisedimeve me qëllim arritjen e një “marrëveshjeje ligjërish obligative” dhe historike për të normalizuar marrëdhëniet ndërmjet tyre.

16. Ndër angazhimet e përtëritura të bëra në *Letër*, është e rëndësishme këtu ta kuptojmë në vijim: Qeveria e Kosovës deklaroi se “[do] të vazhdonte t’i përmbahet detyrimeve të Aneksit 5 të Planit të Ahtisarit [...] që i ofron Kishës Ortodokse Serbe mbrojtjen kushtetuese të identitetit të saj, pronës dhe marrëdhënieve të veçanta me Serbinë”; gjithashtu se “do të konsultohet me [...] Kishën Ortodokse Serbe [...] para ndryshimit të Ligjit mbi Trashëgiminë Kulturore ose rregulloret përkatëse”; për më tepër që “Kisha Ortodokse Serbe [do të] mbetet organizata e vetme ortodokse e

⁸ Institucionet e Republikës së Kosovës (2015), ‘Letër e Institucioneve të Kosovës’. Në dispozicion në: [http://kryeministri-ks.net/repository/docs/Letter to UNESCO National Delegations.pdf](http://kryeministri-ks.net/repository/docs/Letter_to_UNESCO_National_Delegations.pdf) [Qasur më: 14 tetor 2019].

krishterë në territorin e Kosovës, që gëzon një juridiksion të plotë, të dhënë nga Draft-ligj të ri për religjionin.”⁹

Legjislacioni në pritje që prekin TFKS

17. Dy pjesë të mëdha të legjislacionit kanë qenë në përgatitje gjatë viteve të fundit, të cilat pritet të mbushin boshllëqet dhe lëshimet e sakta të ligjeve që rrjedhin nga Aneksi V i PGJZS-së.
18. Projektligji i parë që ka të bëjë me **lirinë e fetare**¹⁰, dhe ndryshon ligjin ekzistues që daton nga viti 2001 dhe që është ndryshuar tashmë nga legjislacioni ESI më 2012. Projektligji i ri ka përfituar nga këshillat e marra nga Komisioni i Venecias dhe miratimi i tij pritet padyshim nga shumica e komuniteteve fetare në Kosovë, përfshirë KOS. Përfitimi më i madh i paraqitur prej tij është njohja e personalitetit juridik të bashkësive fetare, duke iu dhënë atyre mundësinë të ushtrojnë të drejtat dhe obligimet në lidhje me statusin e tyre juridik, siç janë e drejta e pronësisë, mirëmbajtja e xhirollogarisë bankare, punësimin e punonjësve etj. Projektligji njeh gjashtë komunitete fetare siç janë themeluar tashmë, respektivisht; Bashkësia Islame e Kosovës, Kisha Katolike, Kisha Ortodokse Serbe, Komuniteti Fetar Hebre, Kisha Protestante Ungjillore e Kosovës dhe Bashkësia e Tarikateve të Kosovës, dhe përshkruan modalitetet për njohjen eventuale të komuniteteve të reja në të ardhmen.
19. Pjesa e re, më e rëndësishme e legjislacionit që lidhet me TFKS është padyshim një **ligj i ri mbi Trashëgiminë Kulturore**, legjislacion që pritet me padurim dhe me pritje të mëdha të përziera me një dozë shqetësimi, nga të gjitha palët vendimmarrëse dhe që shihet si një ‘test litmus’ e sinqeritetit dhe seriozitetit të Qeverisë së Kosovës në lidhje me KOS dhe TFKS në Kosovë. Premtimi origjinal për të

⁹ Po aty.

¹⁰ Qeveria e Republikës së Kosovës (2017), ‘Projektligji për Ndryshimin dhe Plotësimin e Ligjit Nr. 02/L-31 për Lirinë Fetare në Kosovë’. Në dispozicion në: <http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/ligjet/06-L-001.pdf> [Qasur më: 14 tetor 2019].

zbatuar plotësisht dispozitat e Aneksit V të PGJZS-së, të bëra në vitin 2008 si pjesë e shpalljes së pavarësisë dhe përsëritja e saj solemne në 2015, në formën e Letrës së Institucioneve, do të vihet në provë në ligjin e ri. Ligji i ri pritet të korrigjojë mangësitë e vërejtura në zbatimin e detyrimeve që rrjedhin nga Aneksi V i PGJZS-së dhe gjithashtu të përditësoj dhe përmirësojë dispozitat origjinale kudo që të jetë e nevojshme.

20. Ligji i ri duhet të sigurojë që ai të funksionoj siç duhet, në respektimin e plotë të mandatit të tij, por gjithashtu të miratojë, në të vërtetë të sanksionoj, de facto zgjerimin e mandatit aktual duke e kthyer KZM në organin zyrtar që merret me të gjitha çështjet e KOS në Kosovë, jo vetëm çështjet e TFKS. Gjithashtu, e rëndësishme është, se duhet të forcojë dhe qartësojë statusin ligjor të KZM-së si organ i mandatuar për t'u marrë me TFKS; të dallojë atë nga KKTK; të vendosë kushtet e bashkëpunimit të saj me MKRS-në në një mënyrë që do ta mbronte integritetin ligjor të saj.

21. Pas lëshimit të *Letrës së Institucioneve* në tetor, dhe përkundër votimit fatal të UNESCO-s në nëntor, ajo u pasua me premtimin e ripërtërirë të Letrës dhe në bashkëpunim me misionet diplomatike në Prishtinë, shqyrtuan draftin origjinal dhe prezantuan të gjithë elementët e munguar të PGJZS-së që lidhen me fushën e Strategjisë. Teksti i cili u miratua përfundimisht nga qeveria (pasi që nuk është një ligj, nuk ka nevojë për miratim nga Kuvendi) si ***Strategjia Kombëtare për Trashëgiminë Kulturore 2017-2027***¹¹ përveç meritave të tjera, është i vetmi dokument qeveritar momentalisht në fuqi që përmend në mënyrë eksplicite të drejtën e “plotë të diskrecionit” të KOS.

22. Tani është duke u bërë e qartë se një ligj i ri i TK akoma nuk është në dukje dhe po bëhet gjithnjë e më shumë e mundur që faza përfundimtare e dialogut Kosovë-Serbi të fillojë përpara se një ligj i tillë të miratohet, me ç' rast do të mund të ndodh që

¹¹ Qeveria e Republikës së Kosovës (2017), 'Strategjia Kombëtare për Trashëgiminë Kulturore 2017-2027'. Në dispozicion në: https://www.mkrs-ks.org/repository/docs/shqip_strategjia_per_trashegimi.pdf [Qasur më: 14 tetor 2019].

çështjet e TFKS që tani pritet të zgjidhen në ligj do të trajtohen në marrëveshjen përfundimtare ndërmjet Kosovës dhe Serbisë.

Këshilli i Zbatimit dhe Monitorimit (KZM)

23. Që nga fillimi i vitit 2013, çështjet e TFKS janë trajtuar kryesisht nga Këshilli i Zbatimit dhe Monitorimit (KZM), një organ i mandatuar për të siguruar zbatimin e legjislacionit të Kosovës që ka të bëjë me mbrojtjen e TFKS, duke përfshirë në veçanti ligjin për zonat e veçanta mbrojtëse. Ai u përcaktua fillimisht nga Plani i Ahtisaarit dhe më pas nga Ligji për Zonat e Veçanta të Mbrojtura, të vitit 2008 dhe u krijua në formatin e tij aktual në shkurt 2013. Këshilli përbëhet nga pesë anëtarë, Ministri i MMPH, Ministri i MKRS, KOS në Kosovë, Përfaqësuesi Special i BE-së në Kosovë dhe kreu i Misionit të OSBE-së në Kosovë, dhe bashkë-kryesohet nga MMPH dhe EUSR.
24. Si një organ që bashkon aktorët kryesorë të TFKS-së, gjegjësisht Qeverinë e Kosovës, Kishën Ortodokse Serbe dhe bashkësinë ndërkombëtare, KZM-ja është zhvilluar natyrshëm në një forum që merret me të gjitha çështjet që kanë të bëjnë me KOS-in jo vetëm me ato të përshkruara në mandatin bazë, dhe kjo ide po fiton mbështetje se mandati i tij duhet të zgjerohet duke e kthyer *de jure* atë që tashmë është *de facto*, një lloj “one-stop-shop” që merret me të gjitha çështjet që përfshijnë KOS-in.
25. Disa herë është ngritur pyetja nëse është një organ këshillues apo ka kompetenca ekzekutive. Si ministri aktual i MKRS-së ashtu edhe paraardhësi i tij, e kanë quajtur atë në mënyrë të përsëritur thjesht një organ këshillues, i cili si i tillë i paraqet rekomandime qeverisë, kjo e fundit duke qenë autoriteti i vetëm për të marrë vendime përfundimtare. KOS këmbëngul që vendimet e KZM-së nuk i nënshtrohen miratimit nga ndonjë organ tjetër qeveritar mbi të, dhe vazhdimisht ka theksuar se pjesëmarrja e saj në KZM është e kushtëzuar nga fakti që ky i fundit ka fuqi ekzekutive.

26. Tani, pyetja nëse KZM është një trup këshillues ose ka kompetenca ekzekutive mund të trajtohet si një nga shumë ambiguitetet që mbeten të pashmangshme në situatën aktuale, një që është lënë pa eksplorim të plotë. Duke lënë mënjanë nomenklaturat e ngarkuara, çështja me të vërtetë bie në pikën nëse vendimet e KZM-së i nënshtrohen miratimit nga një organ tjetër ose janë të zbatueshme si të tilla. Dy pika ja vlen të merren parasysh: a) Mandati i KZM-së thotë se (neni. 12.6) “MMPH dhe MKRS duhet të sigurojnë implementimin e vendimeve të KZM nga organet e duhura të Republikës së Kosovës.”¹² Kjo nënkupton se vendimet e KZM-së nuk kanë nevojë për aprovim nga një organ tjetër përveç vetvetes. Vini re gjithashtu përdorimin e fjalës “vendime” në krahasim me fjalët si “rekomandimet”, “këshillat”, “opinionet” dhe të ngjashme. (b) Deri më tani KZM ka miratuar një numër vendimesh pa hasur me ndonjë vështirësi në zbatimin e tyre, madje edhe në një rast që përfshin prishjen e strukturave të konstatuara si të paligjshme.

27. Duhet të theksohet në këtë kontekst se karakteri i veçantë, në të vërtetë unikaliteti i KZM-së konsiston pikërisht në atë që mund të merr vendime përfundimtare dhe të detyrueshme në çështjet që përfshijnë një nga anëtarët e vet, p.sh KOS.

28. Një çështje tjetër ka të bëjë me vendin e KZM-së në kuadrin ligjor të Kosovës në fushën e trashëgimisë kulturore dhe merr formën e pyetjes për marrëdhëniet e saj me organin kryesor institucional në Kosovë në terren, **Këshillin e Kosovës për Trashëgiminë Kulturore (KKTK)**, e themeluar në mënyrë të drejtpërdrejt nga Kuvendi i Kosovës në vitin 2010 si një organ këshillëdhënës sipas Ligjit 02/L-88 të vitit 2006. Ligji i ZVM-së që parashikon krijimin e KZM-së, thekson (neni 11.2) se KZM bashkëpunon me KKTK-në “për çdo çështje tjetër që ka të bëjë me mbrojtjen dhe ruajtjen e trashëgimisë fetare dhe kulturore në Republikën e Kosovës”.

29. Që sistemi ligjvënës i Kosovës bën dallime mes trashëgimisë kulturore jo-serbe dhe trashëgimisë kulturore serbe bëhet e qartë edhe nga terminologjia e ndryshme që

¹² Ministria e Ambientit dhe Planifikimit Hapësinor (2013), ‘Udhëzim Administrativ Nr. 03/2013 Për Këshillin Zbatues dhe Monitorues’. Në dispozicion në: <https://gzkrks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=9778> [Qasur më: 14 tetor 2019].

përdor për të përshkruar zonat e mbrojtura rreth monumenteve kulturore: “zona mbrojtëse” dhe “zona e veçantë mbrojtëse”. E para është përcaktuar me ligjin aktual për TK (02 / L-88 të vitit 2006)¹³ si “një zonë toke [...] e cila rrethon perimetrin e trashëgimisë kulturore të paluajtshme të mbrojtur që mund të ruhet nga çdo zhvillim apo veprimtari që mund të dëmtojë pamjen vizuale ose përndryshe të dëmtojë trashëgiminë kulturore.” Zona e veçantë e mbrojtur, i referohet rasteve në të cilat trashëgimia e paluajtshme kulturore në fjalë është pjesë e Trashëgimisë Fetare dhe Kulturore Serbe (TFKS) dhe futet në sistemin legjislativ të Kosovës me ligjin ZVM (Ligji 03 / L-039)¹⁴, qëllimi i të cilit është “të sigurojë mbrojtjen e manastireve ortodokse serbe, kishave, objekteve të tjera fetare, si dhe vendeve historike e kulturore me rëndësi të veçantë për komunitetin serb të Kosovës, si dhe komunitetet tjera në Republikën e Kosovës, nëpërmjet krijimit të Zonave të Veçanta të Mbrojtura” (neni 1).

30. Kështuqë, lidhja në mes të ligjit për TK dhe KKTK, nga njëra anë, dhe ligjit për ZVM dhe KZM, nga ana tjetër, bëhet e qartë: fushëveprimi i të parit është i përgjithshëm në natyrë duke mbuluar të gjithë trashëgiminë kulturore, ndërsa fusha e këtij të fundit është specifike, duke i dhënë kështu juridiksion vetëm në TFKS. I pari është *lex generalis*, ky i fundit është *lex specialis*; prandaj, ky i fundit ka përparësi mbi të parin, në përputhje me parimin se ligji i veçantë zëvendëson ligjin e përgjithshëm (*lex specialis derogat lege generalis*). (Është e panevojshme të thuhet se diferencimi mes trashëgimisë kulturore serbe dhe joserbe natyrisht është i një natyre thjeshtë juridike dhe në asnjë mënyrë nuk nënkupton asnjë lloj krahasimi në mes të dyjave ose gjykimit të vlerës. Është aksiomatike që çdo trashëgimi është unike, e pakrahueshme dhe me vlerë të barabartë, dhe natyrisht meriton respekt dhe mbrojtje të barabartë dhe të pakualifikuar).

¹³ Kuvendi i Republikës së Kosovës (2006), ‘Ligji Nr. 02/L-88 Për Trashëgiminë Kulturore’. Në dispozicion në: <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2533> [Qasur më: 14 tetor 2019].

¹⁴ Kuvendi i Republikës së Kosovës (2008), ‘Ligji Nr. 03/L-039 Për Zonat e Veçanta të Mbrojtura’. Në dispozicion në: <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2529> [Qasur më: 14 tetor 2019].

Çështjet e Trashëgimisë Fetare dhe Kulturore Serbe (TFKS)

31. Tutje vazhdon një vështrim i shkurtër i çështjeve kryesore të TFKS sot. Mënyra e prezantimit të tyre, në seksione të veçanta me tituj individualë, është zgjedhur për arsye praktike, për të lehtësuar leximin e raportit. Natyrisht, kuptohet që të gjitha çështjet janë të ndërlidhura ngushtë pasi ato përbëjnë aspekte të të njëjtit realitet, që është Trashëgimia Fetare dhe Kulturore e Kishës Ortodokse Serbe në Kosovë.

Menaxhimi i TFKS në Kosovë

32. Kush ka të drejtë të menaxhojë TFKS në Kosovë? Përgjigja e parë zyrtare për këtë pyetje është dhënë në Aneksin V të PGJZS-së, që përcakton “të drejtat, privilegjet dhe imunitetet” e KOS-it, si dhe “detyrat dhe përgjegjësitë” e saj. Ndër dispozitat e tjera të renditura në tekst, u tha se Kisha “do të ushtrojë liri të plotë në menaxhimin e pronës së saj, rindërtimin e pronës dhe qasjen në mjediset e saj”. Gjatë periudhës së “pavarësisë së mbikëqyrur” d.m.th. deri në shtator 2012, kjo dispozitë u respektua plotësisht nga Qeveria e Kosovës me miratimin e Zyrës Civile Ndërkombëtare. Qeveria nuk kishte vështirësi në interpretimin e të dy parimeve - pra, “të drejtat, privilegjet dhe imunitetet” nga njëra anë dhe “detyrat dhe përgjegjësitë” nga ana tjetër - në mënyrë pragmatike që nuk lanë hapësirë për konflikt mes tyre. Në të vërtetë parimi i parë përcakton substancën (çfarë) e dispozitës, ndërsa i dyti i referohet modaliteteve (si) të implementimit të tij.

Rindërtimi i 34 monumenteve TFKS të dëmtuara në trazirat e marsit 2004

33. Pas trazirave të marsit 2004, autoritetet e atëhershme të Kosovës dhe bashkësia ndërkombëtare hartuan një plan për rindërtimin e 34 monumenteve të dëmtuara të TFKS. *Komisioni për Zbatimin e Rindërtimit (KZR)* me pesë anëtarë u krijua nën kryesimin e Këshillit të Evropës, me anëtarët e përzier serbë dhe shqiptarë të

Kosovës, duke përfshirë në veçanti Kishën Ortodokse Serbe (KOS). I gjithë procesi u financua kryesisht nga buxheti i Qeverisë së Kosovës. Kur mandati fillestar i KZR arriti afatin e caktuar në vitin 2011, rreth 70% të rindërtimit të planifikuar ishte kompletuar dhe shuma e shpenzuar deri më tani nga Qeveria e Kosovës tejkalonte shumën totale të buxhetit që ishte fillimisht e buxhetuar për të gjithë projektin e rindërtimit. Që atëherë, rifillimi i procesit të rindërtimit nuk ka qenë i mundur, pasi që KOS nuk u pajtua me një format të ri të propozuar nga Qeveria e Kosovës. Megjithatë, Qeveria në mënyrë të përsëritur ka bërë të qartë se mbetet plotësisht e angazhuar për përfundimin e punëve nga buxheti i vet dhe në bashkëpunim të plotë me KOS.

34. Në ndërkohë, përderisa formati pasues i KZR-së ishte përpunuar, gjithashtu ishte ndjerë nevoja për të konstatuar natyrën dhe shtrirjen e saktë të punëve të rindërtimit të mbetur. Kështu, në muajin prill 2012 u organizua një mision në terren nga ana e KE-së, me pjesëmarrjen e ekspertëve nga MKRS dhe KOS, rezultatet e të cilave do të formonin bazën e punës së ardhshme. Si KOS ashtu dhe MKRS shprehën pajtimin e tyre me gjetjet e raportit të misionit. Raporti u titullua "**Raporti i Vlerësimit Teknik mbi Programin e Rindërtimit të Vendeve Fetare Ortodokse Serbe të dëmtuara në mars të vitit 2004 në Kosovë**" gjithashtu i njohur si Raporti i Montanes, që bart emrin e ekspertit spanjoll i cili kryesonte misionin, mund të formojë bazën për një rifillim të punimeve sa herë që rrethanat lejojnë që kjo të ndodhë.

35. Tani duket se të dyja palët do të ishin të pajtimit që organi i duhur për të kryer rindërtimin e mbetur është KZM-ja.

Çështjet e sundimit të ligjit në lidhje me Kishën Ortodokse Serbe

36. Rastet e mëposhtme janë çështje që kanë të bëjnë me KOS-in si entitet qytetar, çështje që nuk kanë të bëjnë me mbrojtjen e trashëgimisë kulturore, por kanë shumë të bëjnë me zbatimin e sundimit të ligjit në Kosovë, veçanërisht pasi ato

ndikojnë institucionin më të shquar të komunitetit më të madh jo-shqiptar në vend, që është pronar ligjor dhe trashëgimtar shpirtëror i monumenteve dhe vendeve të trashëgimisë kulturore, të cilit i është akorduar një status i veçantë në sistemin legjislativ të vendit, dhe disa prej vendeve dhe monumenteve përfshihen në listën e trashëgimisë botërore të UNESCO-s.

Çështja e tokës në Deçan

- 37.** Ndoshta çështja më e ngutshme (dhe më dëshpëruese) që ka të bëjë me KOS është çështja e tokës në Deçan, një çështje që, për faktin se ka të bëjë me integritetin dhe qëndrueshmërinë territoriale të monumentit më të rëndësishëm të trashëgimisë kulturore në Kosovë, manastirit të Deçanit, ka marrë një karakter dhe famë përtej një mosmarrëveshjeje tipike të tokës.
- 38.** Rasti ka të bëjë me dy parcela toke prej gjithsej 23 hektarësh të tokës së manastirit. Sipas KOS-it ato janë pjesë e një zone më të madhe që ka qenë në pronësi të manastirit në të kaluarën dhe është konfiskuar nga autoritetet komuniste më 1946. Në vitin 1997, si pjesë e një përpjekje më të gjerë të kthimit, Qeveria e Serbisë i ktheu këto dy parcela në manastir. Njëra prej tyre është ngjitur me tokën që kishte mbetur në pronësi të manastirit në kohën komuniste dhe është pjesë e tokës së punueshme që përdoret nga manastiri për furnizim me ushqim. Tjetra është në maje të një kodre të vogël përgjatë rrugës që kalon përballë manastirit. Parcelat në fjalë janë përdorur gjatë kohës komuniste nga dy ndërmarrje shoqërore (NSH, të cilat në kohën e kthimit në vitin 1997, ishin ndërmarrje të shuara).
- 39.** Pas luftës së Kosovës, situata ndryshoi dhe NSH-të e shuara, gjithashtu u revitalizuan në letër në mënyrë që të rifitojnë legjitimitetin mbi pronësinë e tokës. Pas ndërhyrjes së UNMIK-ut, rasti u dërgua në gjykatë.
- 40.** Pas më shumë se 10 vjet me procese gjyqësore, Dhoma e Posaçme e Gjykatës Supreme (DHPGJZS) të Kosovës, e cila mori rastin në vitin 2008, më në fund vendosi

në favor të manastirit më 27.12.2012. Pas ankesave nga subjektet të cilat Gjykata tashmë kishte vendosur që nuk ishin ligjërishit palë në mosmarrëveshje, Kolegji i Apelit i DHPGJZS-së, çuditërisht vendosi më 09.07.2015 se ankesat ishin të bazuara dhe vendimi në favor të manastirit ishte lënë mënjanë; gjithashtu vendosi që DHPGJZS-ja nuk kishte juridiksion për të gjykuar kërkesën dhe kërkesa ishte kthyer për rigjykim në Gjykatën Themelore në Pejë.

41. KOS është kthyer në Gjykatën Kushtetuese të Kosovës, në bazë të nenit. 113.7 të Kushtetutës dhe Gjykata vendosi që vendimet e Kolegjit të Apelit më 12.07.2015 përbënin “shkelje të së drejtës së parashtruesit të kërkesës për një seancë të drejtë dhe të paanshme të mbrojtur nga neni 31 paragrafi 2 i Kushtetutës në lidhje me Nenin 6, paragrafi 1 i KEDNJ” dhe prandaj ishin “të pavlefshme”, dhe vendimet e datës 27.12.2012 (ato në favor të manastirit) ishin “përfundimtare dhe të detyrueshme dhe si të tilla [...] *res judicata*” (vini re se gjatë gjithë procesit gjyqësor 15-vjeçar gjykatat kanë nxjerrë vendime të dyfishta, një për secilën nga dy parcelat në mosmarrëveshje).¹⁵ Ky vendim, i lëshuar më 20 maj 2016, sipas Ref. Nr. AGJ943/16.

Kisha e Krishtit Shpëtimtar në Qendrën e Prishtinës

42. Çështja që ka qenë e përsëritur në debatin publik dhe është marrë në KZM, ka të bëjë me kishën e Krishtit Shpëtimtar, një ndërtesë që mbetet e papërfunduar dhe qëndron në një pikë qendrore të pronave të kampusit të Universitetit të Prishtinës. Edhe kjo çështje nuk është në të vërtetë një çështje e TFK-së, pasi ka të bëjë me një ndërtesë moderne që nuk mund të konsiderohet si pjesë e thesareve të paçmuar që lidhen me Trashëgiminë Fetare dhe Kulturore Serbe në Kosovë. Kisha nuk përmendet fare në PGJZS, apo *locus classicus/lokacioni klasik* i TFKS në Kosovë.

¹⁵ Gjykata Kushtetuese e Kosovës (2016), ‘Gjykimi në Rastin Nr. KI132/15’. Në dispozicion në: http://gjk-ks.org/wp-content/uploads/vendimet/KI132_15_ANG.pdf [Qasur më: 14 tetor 2019].

- 43.** Përderisa shumica e shqiptarëve të Kosovës e konsiderojnë ndërtesën, ndërtimi i së cilës filloi në fillim të viteve 90-ta dhe u ndërpre gjatë vitit 1998-1999, si -Kisha e Millosheviçit-, megjithatë KOS pretendon se ka një rast të fortë ligjor në favorin e saj, pasi ka prodhuar, (a) një lloj dokumentacioni për të vërtetuar se është pronare ligjore e tokës në të cilën kisha është ndërtuar, dhe (b) një lloj leje ndërtimi të përshtatshme për kishën (ku të dyja pronësia e tokës dhe leja e ndërtimit janë në përputhje me ligjin e asaj kohe).
- 44.** Pasi që të dy palët e njohin ndjeshmërinë e këtij rasti, në vitet e fundit kishte një konsensus të heshtur mbi nevojën për të shmangur trajtimin e saj për momentin. Një shkelje e atij konsensusi ka ndodhur në shtator të vitit 2012, kur rektori tashmë në ikje i Universitetit paraqiti një padi kundër KOS për ndërtime të paligjshme në tokat që i përkisnin Universitetit.
- 45.** Ditën kur çështja u ngrit në gjykatë në Prishtinë, më 26.11.2015, përfaqësuesit e Universitetit nuk arritën të paraqiteshin dhe Gjykata e pranoi mocionin e përfaqësuesve të KOS-it, të cilët ishin të pranishëm dhe kishin dorëzuar dokumentacionin e tyre në kohën e duhur, që rasti të shmanget. Universiteti dërgoi rastin në Gjykatën e Apelit të Kosovës, e cili vendosi përsëri në favor të KOS më 27.09.2017.¹⁶
- 46.** Shtrimi i një rruge përpara kërkon pikë së pari që të dy palët të njohin ndjeshmëritë e njëri-tjetrit. Kjo mbetet një nga temat që duhen diskutuar në të ardhmen e afërt. Çështja mbetet akoma e pazgjidhur.

¹⁶ Prishtina Insight (2017), 'Gjykata e Kosovës kundërshton ankesën e universitetit rreth kishës kontraverse'. Në dispozicion në: <https://prishtinainsight.com/kosovo-court-rejects-university-complaint-controversial-church/> [Qasur më: 14 tetor 2019].

Kisha e Shën Nikollës në kuadër të Manastirit të Arkangjeleve të Shenjta afër Prizrenit

- 47.** Ky rast mund të konsiderohet si një rast hibrid, pasi është një çështje e TFKS dhe e sundimit të ligjit. Dhe ka rezultuar të jetë më e ndërlikuar sesa duhet, sepse nuk iu është qasur me vëmendje detajeve që duhej që nga fillimi. Faza e tanishme e saj filloi si një gjest pajtimi ndërmjet KOS dhe MKRS në kontekstin e KZM-së: në seancën e 18.04.2016 të KZM-së, që ishte e para pas përvojës traumatike të kandidaturës së Kosovës për anëtarësim në UNESCO dhe prishjes së marrëdhënieve në mes të KOS-it dhe Qeverisë së Kosovës që pasuan më tej; në këtë rast Peshkopi i KOS-it i dorëzoi Ministrit të Kulturës një kërkesë, të shoqëruar me të gjithë dokumentacionin përkatës, për një leje për restaurimin e një kishe brenda kompleksit të manastirit të Arkangjeleve të Shenjta; dhe Ministri e pranoi atë, duke e siguruar me dashamirësi Peshkopin që leja do të ishte gati brenda pak javësh. Çështja është ende në pritje/pezull.
- 48.** Përveç një fakti elementar të sundimit të ligjit se çështjet e tilla nuk zgjidhen me fjalën e një ministri, por kërkojnë vendime nga organet përkatëse institucionale, doli që kisha në fjalë daton që nga shekulli i 14-të dhe tani është pothuajse totalisht e shkatërruar (rreth 20% e strukturës origjinale ka mbetur), pasi u shkatërrua më 1615. Prandaj, ajo që planifikon KOS nuk mund të konsiderohet si rivendosje (siç thuhet në aplikacion), por vetëm si rindërtim, dhe rregulla strikte ndërkombëtare që zbatohen në rastet e rindërtimit të monumenteve të lashta duhet të ndiqen. Përveç kësaj, kompleksi i manastirit nuk është i regjistruar në kadastër si pjesë e KOS-it, kompleksi është i regjistruar si pronë shoqërore e Qendrës Rajonale (Kosovare) për Trashëgimi Kulturorë – Prizren. Implikimi i qartë është që monumenti nuk është pronë e KOS-it, me gjithë çfarë kjo përfshin.
- 49.** Kërkesa është shqyrtuar në mënyrë të rregullt nga Instituti i Kosovës për Mbrojtjen e Monumenteve (IKMM), i cili e ka hedhur poshtë në një vendim të formuluar me kujdes dhe të arsyetuar mirë. Qeveria e Kosovës, në nivelin më të lartë, me të vërtetë

të etur për të kënaqur KOS-in, gjithashtu të nxitur për këtë qëllim nga diplomatët ndërkombëtarë në Prishtinë, u përpoqën ta japin më të mirën për të bindur IKMM-në që të rishqyrtojë vendimin - por pa ndonjë rezultat. Vullneti i mirë i Qeverisë së Kosovës në drejtim të KOS-it në këtë rast ishte me të vërtetë i admirueshëm, por jo më pak i admirueshëm-ishte qëndrimi i anëtarëve të IKMM-së, të cilët refuzuan ta japin autoritetin dhe nderuan profesionin e tyre duke qëndruar pranë vendimit kolektiv dhe të mirë-dokumentuar.

50. Gjendur përballë një bllokimi, misioni i OSBE-së në Kosovë që është anëtar i KZM-së, ndërmoi masa për angazhimin e një eksperti ndërkombëtar të restaurimit për të këshilluar KZM-në dhe palët për një kurs veprimi. Çështja mbetet ende e pazgjidhur.

Përfundime dhe rekomandime

51. Ajo çfarë duket të ketë dalë nga përmbledhja e mësipërme është një pamje e përzier. Situata e TFKS në Kosovë sigurisht që nuk është ideale. Sistemi ligjor i hartuar për mbrojtjen e saj është shumë e mirë, ndoshta mund të themi edhe e shkëlqyeshme.

52. Për ta bërë këtë, Qeveria e Kosovës duhet të pranojë dhe respektojë statusin e veçantë të akorduar KOS dhe TFKS në Kosovë me Planin e Ahtisarit dhe legjislacionin që rrjedh prej tij. Veprimet specifike të renditura në rekomandimet e mëposhtme do të kishin shërbyer në një drejtim drejt përmbushjes së nevojave dhe dëshirave të KOS menjëherë ose në një periudhë afatmesme:

53. Rivendosë të drejtën e KOS-it për të ushtruar **diskrecion të plotë** në menaxhimin e pronës së saj, rindërtimin e pronës, etj. Vendi i natyrshëm për këtë duhet të jetë ligji i ri për Trashëgiminë Kulturore dhe Qeveria e Kosovës është zotuar të konsultohet me KOS në hartimin e tij.

54. Të shikohet mundësia që të respektohet zotimi i institucioneve të Kosovës që **“KOS-i të mbetet organizata e vetme ortodokse e krishterë në territorin e Kosovës”**

55. Formalisht të themelohet **KZM**-ja si organi zyrtar përgjegjës për t'u marrë me të gjitha çështjet që kanë të bëjnë me KOS-in dhe TFKS-në dhe të njohin prerogativën e saj për marrjen e vendimeve.
56. Të përfundojë **rindërtimi** i vendeve të TFKS të dëmtuara në mars të vitit 2004.
57. Në rastin e kishës së **Krishtit-Shpëtimtar** në qendër të Prishtinës të kërkohet një zgjidhje miqësore me frymën pajtuese që respekton hapësirën universitare.
58. Kërkoni një kompromis në rastin e kishës **Shën Nikolla** afër Prizrenit që do të synonte një ekuilibër ndërmjet ruajtjes së integritetit dhe vendimit të IKMM-së dhe respektimit të dinjitetit të KOS-it.
59. Të konsiderohet, në konsultim me KOS-in, mundësia dhe këshillueshmëria e miratimit të **një ligji gjithëpërfshirës për KOS dhe TFKS** që do të bashkonte dhe kodifikonte të gjitha dispozitat përkatëse ligjore të cilat aktualisht janë të shpërndara në tërë sistemin ligjor të Kosovës.

Trashëgimia fetare dhe kulturore serbe dhe marrëveshja ligjërish obligative ndërmjet Kosovës dhe Serbisë

60. Nuk mund të ketë dyshime se TFKS do të jetë ndër çështjet kryesore që duhet adresuar në negociatat që çojnë në një marrëveshje ligjërish obligative midis Kosovës dhe Serbisë e cila pritet të jetë rezultat i dialogut të Brukselit. Presidenti serb e ka bërë të qartë se mbrojtja e TFKS në Kosovë është një nga objektivat kryesore të vendit të tij në dialog dhe në marrëveshjen përfundimtare ligjërish obligative me Kosovën. Ky seksion përvijon se si TFKS mund të trajtohet në negociatat që çojnë në një marrëveshje të tillë.
61. Një faktor i rëndësishëm në qasjen e Serbisë ndaj dialogut dhe negociatave përfundimtare është pozita e Sinodit të Shenjtë të KOS dhe të vetë Patriarkut. Të gjitha deklaratat që kanë dalë nga selia e Kishës në Beograd kanë qenë kritike për një kompromis në dialog dhe fuqimisht kundër çdo mendimi për "humbjen e

Kosovës” (vini re se në fjalorin e përdorur nga Kisha shprehjet “delimitim” dhe “korrigjim i kufijve” “nënkupton ndarjen e Kosovës nga Serbia, përkatësisht njohjen e pavarësisë së Kosovës nga Serbia).

62.Ajo që nevojitet në negociatat Kosovë-Serbi është pikërisht ajo që nevojitet në çdo negociim që synon një rezultat të favorshëm (win-win): secila palë vendos (a) çfarë dëshiron të fitojë nga procesi; dhe (b) çfarë mendon se pala tjetër e konsideron si përfitimin e saj më të vlefshëm. Nuk është e vështirë të shihet se, sa i përket Kosovës, absolutisht padyshim *sanctum sanctorum* është shtetësia e saj, njohja e pavarësisë së saj nga Serbia, e cila do të hapë rrugën për anëtarësimin në OKB dhe njohjen universale. Dhe nuk mund të ketë dyshime se *sanctum sanctorum* i Serbisë, ose të paktën një pjesë e saj, është TFKS. Prandaj, Qeveria e Kosovës duhet të konsiderojë, në shkëmbim të njohjes së shtetësisë së Kosovës nga Serbia, një grup eventuale masash të hartuara që do të lehtësonin implementimin më të lehtë të dispozitave të PGJZS-së për mbrojtjen e TFKS brenda shtetit të Kosovës.

63.Një mënyrë praktike për ta bërë këtë, e cila gjithashtu do të kishte përparësinë e të qenit shumë e dukshme, do të ishte miratimi i një instrumenti ligjor që do të bashkonte dhe kodifikonte të gjitha dispozitat e sistemit ligjor të Kosovës në lidhje me TFKS, dispozitat që tani janë të shpërndara në ligje dhe rregullore të ndryshme. Gjithashtu, do të rivendoseshin dispozitat që kishin humbur në transpozimin e Planit të Ahtisaarit në sistemin ligjor të Kosovës, siç është diskrecioni i KOS-it në menaxhimin e pronës së saj; dhe në përgjithësi do t'i freskonte ato dhe do të inkorporonte mësimet e nxjerra nga vështirësitë e hasura në zbatimin e tyre. Ky instrument i vetëm ligjor mund të jetë kodifikimi i ligjeve dhe dispozitave të TFKS që përfundimisht do të ishin pjesë e marrëveshjes eventuale përfundimtare ndërkombëtare për normalizimin e marrëdhënieve ndërmjet Kosovës dhe Serbisë dhe njohjes reciproke.

64.Një marrëveshje sipas vijave të mësipërme do të thoshte se Kosova do të jepte atë që ajo tashmë ka dhënë, pasi që tashmë ka premtuar në mënyrë të përsëritur dhe

solemnisht se do të respektojë dhe zbatojë plotësisht të gjitha dispozitat e Ahtisarit, që më pas u shndërrua në legjislacionin shtetëror të Kosovës, lidhur me TFKS. Prandaj një marrëveshje e tillë do të kënaqte të dy palët dhe do të ishte në përputhje të plotë me ligjet e Kosovës. Dhe do të merrte formën e një traktati ndërkombëtar të garantuar ndërmjet dy shteteve dhe që do të mbikëqyrej nga BE dhe akterët tjerë ndërkombëtar. Ky është përkufizimi i një marrëveshjeje të favorshme (win-win).

